

Marcin Panecki
Akademia Podlaska
Siedlce

Kazimierz Pużak (1883-1950) – polityk socjalista

Kazimierz Pużak to jeden z najwybitniejszych przywódców Polskiej Partii Socjalistycznej. Od 1921 roku aż do wybuchu II wojny światowej pełnił funkcję sekretarza generalnego Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS. W okresie okupacji hitlerowskiej był m.in. przewodniczącym Komisji Głównej Rady Jedności Narodowej Polskiego Państwa Podziemnego, potem zaś, u schyłku wojny, wraz z innymi działaczami Polskiego Państwa Podziemnej był sądzony i skazany w tzw. procesie szesnastu. Był wielokrotnie więziony, zmarł w nie do końca wyjaśnionych okolicznościach w więzieniu w Rawiczu.

Urodził się 26 sierpnia 1883 roku w Tarnopolu, syn Wojciecha i Marceli z Hrycynów, Ukrainki. Wychowywał się w atmosferze przyjaźni między społecznością polską i ukraińską. Jego ojciec był murarzem, więc młody Kazimierz Pużak w ciężkich warunkach materialnych zdobywał wykształcenie. Uczęszczał do gimnazjum w Tarnopolu, gdzie w roku 1905 zdał maturę. W sprzyjającym klimacie gimnazjum tarnopolskiego oczarowała go wielka poezja polska. Pod wpływem literatury, historii, powstań narodowych i rewolucyjnych tradycji polskich zespolił się zupełnie z polskością. Idealista i romantyk, takim pozostał do końca, postanowił poświęcić się walce o ideały ogólnoludzkie i wyzwolenie Polski. To właśnie w okresie nauki w gimnazjum coraz wyraźniej zaczęły kształtować się jego predyspozycje do działalności politycznej. Będąc uczniem gimnazjum, w 1899 roku założył tajną organizację patriotyczno-radykalną¹. Nieco później, w roku 1901, postanowił przyłączyć swoją organizację do „Promienistych”. Był to galicyjski związek młodzieży socjalistycznej, w którym Pużak został jednym z aktywniejszych działaczy. Po zdaniu matury rozpoczął studia na Wydziale Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, których jednak nie ukończył. W tym czasie w dalszym ciągu aktywnie działał w organizacji „Promienistych” i zbliżył się do młodzieży z emigracyjnej PPS. Po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej wraz z kolegami założył grupę o charakterze rewolucyjno-wojskowym pod nazwą „Mierosławczycy”, której nazwa nawiązywała do tradycji powstań narodowych. Niedługo potem „Mierosław-

¹ A. Leinwand, *Kazimierz Pużak – socjalista – mąż stanu*, „Tygodnik Powszechny” 1988, nr 50, s. 3.

czycy” przyłączyli się do organizacji „Nieprzejednani”². W 1903 roku Pużak wstąpił w szeregi PPS³. Gdy w styczniu 1905 roku zabór rosyjski ogarnęła rewolucja, porzucił studia i nielegalnie wyjechał do Kongresówki. Rozpoczął działalność w Wydziale Agitacyjno-Organizacyjnym PPS, wykonywał także zlecenia Wydziału Bojowego PPS, który organizował zamachy na carskich dygnitarzy. W ciągu kilku miesięcy stał się jednym z czynniejszych działaczy w PPS. Po upadku rewolucji 1905 roku jako jeden z nielicznych działaczy pozostał w zaborze rosyjskim. Po rozłamie w partii w 1906 roku z grupą Piłsudskiego i kolegami z Organizacji Bojowej PPS utworzył Frakcję Rewolucyjną. Na X Zjeździe PPS-Frakcji Rewolucyjnej (marzec 1907 r.) został powołany w skład Wydziału Organizacyjnego. W 1909 roku wraz z Henrykiem Minkiewiczem był wykonawcą wyroku sądu partyjnego na prowokatorze Edmundzie Tarantowiczu.

Pużak, będąc kierownikiem Wydziału Organizacyjnego Centralnego Komitetu Robotniczego często przekraczał granice. W kwietniu 1911 roku, podczas nielegalnego pobytu w Królestwie, został aresztowany w Łodzi, a następnie skazany na karę 8 lat ciężkich robót i na osiedlenie na Syberii po jej zakończeniu. Karę odbywał kolejno w więzieniach w Warszawie, Piotrogradzie, a od 1915 roku w twierdzy szlisselburskiej. Nawiązał wtedy kontakty z wybitnymi rewolucjonistami rosyjskimi. Lata pobytu w więzieniu wykazały jego wielką wytrwałość i niebywały hart ducha. Na wolność wyszedł dopiero po rewolucji lutowej w Rosji 1917 roku.

Rewolucja Pużaka „nie porwała”. O wiele bardziej niż realizacja idei socjalistycznych w Rosji interesowała go kwestia niepodległości Polski. Toteż po odzyskaniu wolności rozpoczął niezwykle czynny okres w swoim życiu. Wkrótce został członkiem Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS w Rosji i redaktorem „Głosu Robotnika i Żołnierza”. Hamował rewolucyjne tendencje wielu działaczy, czuwał nad zachowaniem odrębności PPS wobec rosyjskiego ruchu robotniczego. Zdecydowanie odrzucał utożsamianie PPS z siłami rewolucji, podkreślał konieczność zachowania pełnej samodzielności, twierdząc, że PPS musi odegrać czynną rolę, przede wszystkim w życiu polskiego narodu. W ciągu kilku miesięcy zorganizował sieć terenowych sekcji PPS. Był zwolennikiem nadania Rosji ustroju demokratycznego. Przekonywał członków PPS do głosowania na bolszewików, którzy głosili hasło samostanowienia narodów wchodzących w skład państwa rosyjskiego. Uczestniczył w Wszechrosyjskiej Naradzie Demokratycznej, która poprzedzała zwołanie Konstytuanty. Po przejęciu Komisji Likwidacyjnej do Spraw Królestwa Polskiego przez Komisariat do Spraw Polskich, Pużak został mianowany członkiem jej trzyosobowego Zarządu. Dostrzegając pozytywny program Lenina w niektórych rozwiązaniach społecznych i narodowościowych, początkowo uważał, że polscy socjaliści powinni udzielać poparcia rosyjskiej rewolucji. Nie akceptował jednak bolszewickich metod rządzenia. Zastrzegł, że PPS mogłaby opowiedzieć się po stronie nowej władzy jedynie pod warunkiem, że popierany rząd „(...) nie odbiega od zasadniczych

² G. Drozdek, *Polityczno-społeczna działalność Kazimierza Pużaka w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2002, s. 15.

³ Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej (dalej – BUIAD IPN), sygn. 1022/339, t. 7, k. 194.

postulatów socjalizmu”⁴. Takie zastrzeżenie pozwalało wycofać się z prораdzieckiego stanowiska. Jako wieloletni działacz-rewolucjonista i więzień Szlisselburga Pużak miał możliwość dotarcia do kierownictwa radzieckiego. Z Leninem omawiał możliwość zorganizowania wojska polskiego w Rosji, ułatwiał wyjazd żołnierzom gen. Józefa Hallera, często interweniował u samego Feliksa Dzierżyńskiego w sprawie zwolnienia aresztowanych Polaków. Pod koniec sierpnia 1918 roku zwołał ostatni, likwidacyjny zjazd PPS w Rosji, na którym przyjęto uchwałę nakazującą wszystkim członkom powrót do kraju.

Po powrocie do kraju, w październiku 1918 roku, Kazimierz Pużak włączył się do aktywnej działalności partyjnej i politycznej. Posiadał opinię „lewicowca”, co spowodowało, że wielu działaczy odnosiło się do niego z zastrzeżeniami. Jako członek Warszawskiego Okręgowego Komitetu Robotniczego wziął udział w obradach konferencji warszawskiej PPS (grudzień 1918 r.), na której reprezentował grupę działaczy wysuwającą o wiele bardziej radykalne stanowisko niż uczestnicy skupieni wokół CKR. Twierdził, że losów kraju nie można składać w ręce Konstytuanty, której kierunku politycznego nie da się przewidzieć. Rząd ludowy natomiast powinien niezwłocznie przystąpić do tworzenia fundamentów rewolucji przez wprowadzenie reform społecznych, zwalczanie burżuazji i ogłoszenie dyktatury robotniczo-chłopskiej. W okresie rządu Jędrzeja Moraczewskiego był sekretarzem generalnym w Ministerstwie Poczty i Telegrafów. Na XV Zjeździe PPS (grudzień 1918 r.), pierwszym w niepodległej Polsce, lewica partyjna, m.in. w osobie Pużaka, występowała w sprawach zasadniczych z własnym radykalnym stanowiskiem. Pużak obwiniał rząd za to, że nie prowadzi on dostatecznie radykalnej polityki. Domagał się także samodzielnych list wyborczych PPS, w przeciwieństwie do Niedziałkowskiego, który opowiadał się za sojuszem wyborczym z PSL Wyzwolenie. Pod wpływem lewicy reprezentowanej przez Pużaka, Zjazd przyjął uchwałę zatwierdzającą udział PPS w wyborach do Sejmu, nie przesądzając przyszłych form działalności o urzeczywistnienie programu socjalistycznego. Jego zdaniem, rewolucja w Rosji była zagrożeniem dla młodego państwa polskiego. Stopniowo zaczął się dystansować od lewicy partyjnej. W styczniu 1919 roku został wybrany z list PPS do Komitetu Wykonawczego Warszawskiej Rady Delegatów Robotniczych. W tym samym roku centralne władze PPS desygnowały Pużaka na swojego kandydata w wyborach do Sejmu Ustawodawczego z Zagłębia Dąbrowskiego. Jego zadaniem było m.in. zapewnienie kierownictwu partyjnemu stałych kontaktów z tym okręgiem partyjnym. Chociaż popularność Pużaka na tym terenie nie była duża, został wybrany na posła. Wszedł do Klubu Związku Polskich Posłów Socjalistycznych, późniejszego Związku Parlamentarnego Polskich Socjalistów. Wy różniał się dużym wyrobieniem parlamentarnym, wysokim poziomem intelektualnym, był autorytetem moralnym dla posłów socjalistycznych. Od tej pory aż do roku 1935 regularnie zasiadał w ławach sejmowych z ramienia PPS. Szczególnie zaangażował się w obronę swobód demokratycznych, wiele pracy poświęcił nowelizacji ustawy o lokatorach z 1919 roku, często stawał w obronie więźniów politycznych. Będąc członkiem Komisji Regulaminowej i Nietykalkości Posel-

⁴ W. Najdus, *Lewica polska w Kraju Rad 1918-1920*, Warszawa 1971, s. 93.

skiej, czuwał nad przestrzeganiem ustawowo gwarantowanej nietykalności posła. Piastując mandat poselski poczuwał się w obowiązku reagowania na sytuacje wymagające, jego zdaniem, interwencji ministra spraw wojskowych czy ministra spraw wewnętrznych, więc wielokrotnie interpelował⁵. Pużak, który na stałe mieszkał w Warszawie, przyjeżdżał do Zagłębia w sytuacjach wymagających jego obecności, zwłaszcza że wśród zagłębiowskich działaczy często pojawiały się radykalne tendencje do współpracy z komunistami. Podczas XVI Kongresu PPS (kwiecień 1919 r.) Pużak już zdecydowanie zdystansował się od poglądów wyrażanych przez lewicę kongresową. Porzucił bliską mu do tej pory koncepcję obalenia ustroju kapitalistycznego i zastąpienia go „władzą ludową”. Zaakceptował demokrację parlamentarną i taktykę partii zmierzającą do jej umocnienia⁶. Podczas obrad XVII Kongresu został wybrany do Rady Naczelnej, a ta desygnowała go do CKW. Podczas wojny polsko-sowieckiej został zastępcą przewodniczącego Wydziału Bojowego CKW PPS, którego głównym celem było prowadzenie werbunku ochotników do wojska. W lipcu 1920 roku poparł wniosek w sprawie udziału PPS w Rządzie Obrony Narodowej z Wincentym Witosem jako premierem. Realna obawa zagrożenia niepodległości kraju przez Rosję bolszewicką sprawiła, że Pużak porzucił wcześniejszą koncepcję walki o rząd socjalistyczny. Solidaryzując się z grupą lewicową opowiadał się za rozpoczęciem walki o rząd robotniczo-chłopski, nie cofając się nawet przed użyciem siły. W czasie II powstania śląskiego tworzył i wysyłał na Śląsk grupy młodzieży, pomagał w organizowaniu szkolenia bojowego. Na XVIII Kongresie PPS (lipiec 1921 r.) został wybrany do Rady Naczelnej. Pozostawał w jej składzie aż do września 1939 roku. 21 września 1921 roku wszedł również w skład CKW PPS, w którym został sekretarzem generalnym. Od tego momentu zaczął odgrywać coraz większą rolę w kierownictwie partii⁷. W latach 1922-1935 był posłem na Sejm RP z okręgu częstochowskiego. Zasiadał m.in. w Komisji Prawniczej. I tym razem wykazał się dużą aktywnością i zaangażowaniem w sprawy robotników.

Podczas przewrotu majowego zarówno Pużak, jak i cała PPS poparli Piłsudskiego. 10 listopada 1926 roku zapadła jednak decyzja CKW stwierdzająca, że PPS przechodzi do opozycji. W partii, a szczególnie w jej kierownictwie dochodziło do coraz ostrzejszych sporów na tle dalszej taktyki działania. Pużak, jako przeciwnik grup rozłamowych, doskonale rozumiał to niebezpieczeństwo. Rozłam w partii, do którego doszło, nie pociągnął za sobą większej liczby członków, co było jego zasługą. Poprzez okólniki i korespondencje systematycznie kształtował politykę OKR-ów w myśl wytycznych władz partyjnych. Na XXI Kongresie PPS (listopad 1928 r.) wskazywał na konieczność organizowania wsi i zacieśniania stosunków PPS z lewicą chłopską. Był zdania, że walkę z sanacją należy prowadzić na forum sejmowym, opowiadał się za stosowaniem parlamentarnych metod walki politycznej⁸.

⁵ Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN), PPS, sygn. 305/VI/3 pt. 1, Sprawozdanie z działalności ZPPS (za okres 1 VI 1920 do 10 VII 1921), s. 31.

⁶ *XVI Kongres PPS (1919)*, oprac. A. Leinwand, W. Mroczkowski, „Z pola walki” 1960, nr 4, s. 101.

⁷ M. Śliwa, *Polska myśl socjalistyczna (1918-1948)*, Wrocław-Warszawa 1988, s. 81.

⁸ *Sprawozdanie z XXI Kongresu PPS (1-4 XI 1928)*, Warszawa 1928, s. 44.

Lata trzydzieste przyniosły wielki kryzys i zaostrzenie metod rządzenia obozu pomajowego. Pużak widział cel walki w powstrzymaniu ofensywy nacjonalistycznej prawicy, przywróceniu demokracji parlamentarnej, jednocześnie odrzucał możliwość współpracy z komunistami. Pomimo klęski wyborczej w 1930 roku, był przeciwny postulatowi, m.in. Norberta Barlickiego, przesunięcia punktu ciężkości walki z sanacją z parlamentu na teren organizacji robotniczej. Na XXII Kongresie PPS (maj 1931 r.) bronił dotychczasowej polityki partii, dążąc do odbudowy Centrolewu. W walce z istniejącym reżimem za priorytetowe uznawał metody demokratyczne⁹. Od XXII Kongresu do końca II RP o bieżącej polityce PPS decydowało prezydium CKW w składzie: przewodniczący Tomasz Arciszewski, jego zastępca Jan Kwapiński i sekretarz generalny Kazimierz Pużak. W tym składzie Pużak był osobowością najsilniejszą, skupiającą całą sieć organizacyjną partii. Stał się w tym czasie niejako szara eminencją partii, decydującą o jej taktyce, sojuszach, organizacji terenowej, a także o sprawach personalnych. Wypowiadał się negatywnie w sprawie porozumienia jednolitofrontowego z komunistami. Uważał, że komuniści są podporządkowani Kominternowi, a ich działalność z kolei Związkowi Radzieckiemu, co godziło, jego zdaniem, w niepodległą Polskę. Postulował propagowanie haseł czysto socjalistycznych i wzmoczenie działalności partii przede wszystkim wśród mas chłopskich. Miał w partii opinię prawicowca. Często zarzucano Pużakowi stosowanie metod dyktatorskich w sposobie kierowania partią, ale jednocześnie doceniano go i szanowano. Ponieważ miał słabość do młodzieży, poświęcał jej wiele wysiłku i czasu, dlatego powierzono mu kierownictwo Centralnego Wydziału Młodzieży PPS. Zwracał uwagę na zasadność nawiązania współpracy ze Stronnictwem Ludowym, a także na potrzebę wzmocnienia obronności kraju. Dostrzegał zagrożenie Polski ze strony faszystowskich Niemiec.

Wybuch wojny zastał Kazimierza Pużaka w Warszawie. Nie godził się z szeroko lansowanym pomysłem poddania Warszawy bez walki. Zdecydowanie odrzucał propozycję ewakuacji. Przestrzegał przed konsekwencjami takiej decyzji, która nieuchronnie, jego zdaniem, prowadziłyby na emigrację. Wyszedł naprzeciw deklaracjom ze strony gen. Walerego Czumy i Stefana Starzyńskiego nie poddawania stolicy i zgody na tworzenie oddziałów samoobrony. Wysunął koncepcję utworzenia szerokiego sztabu do organizowania robotniczych batalionów w całym kraju¹⁰. Batalion stworzony przez Pużaka miał swoje zasługi w porządkowaniu stolicy po nalotach, w gaszeniu pożarów, a także w organizacji obrony w zagrożonych przez wroga punktach miasta. Pozostając w Warszawie, bez wahania zdecydował się na podjęcie aktywnej działalności konspiracyjnej. Z tego powodu w okresie wojny występował pod wieloma pseudonimami, m.in.: „Bazyli”, „Grzegorz”, „Styczyński”, „Seret”. Przewidywał, że okupacja będzie długotrwała.

26 września, w dniu ogłoszenia kapitulacji Warszawy, Zygmunt Zaremba, Mieczysław Niedziałkowski i Kazimierz Pużak podjęli decyzję o zaprzestaniu działalności PPS. Nie oznaczało to zaprzestania działalności socjalistów, ale służyło zachowaniu, a także przegrupowaniu sił i potencjału ludzkiego do dzia-

⁹ B. Głowacki, *XXII Kongres PPS (23-25 V 1931 r.)*, „Z pola walki” 1974, nr 3, s. 141.

¹⁰ K. Pużak, *Wspomnienia 1939-1945*, Gdańsk 1989, s. 7.

łałności konspiracyjnej. Powołano do życia nową organizację, której ostateczną nazwę – Ruch Mas Pracujących Miast i Wsi Wolność, Równość, Niepodległość – zaproponował Pużak. To właśnie na niego spadł ciężar odbudowania sieci organizacyjnej PPS i dobór ludzi w zakonspirowanej partii. Nowa organizacja wykazała w konspiracji w ciągu pięciu lat okupacji ogromną sprawność działania. Na spotkaniu w Helenowie pod Warszawą (październik 1939 r.) podjęto m.in. decyzję o powołaniu własnych sił zbrojnych. Nadano im nazwę Gwardia Ludowa WRN, jej komendantem głównym zaś ustanowiono Pużaka¹¹. Gwardia Ludowa od momentu powstania została podporządkowana Służbie Zwycięstwu Polski (później ZWZ-AK). „Bazyli” w pełni aprobował program i działalność SZP. Gdy w lutym 1940 roku powołano do życia Polityczny Komitet Porozumiewawczy, który był koalicją PPS-WRN, SN, SL, rozszerzoną później o SP, Pużak reprezentował w nim socjalistów. Wiele wysiłku włożył w konsolidację sił demokratycznych w kraju, albowiem stosunki pomiędzy partiami zasiadającymi w PKP były bardzo różne. Wielkim problemem było wyznaczenie przez partie delegata rządu na kraj. Pużak starał się przeforsować zasadę delegatury zbiorowej, lecz ta propozycja nie znalazła akceptacji rządu polskiego w Londynie.

Decyzja rządu o mianowaniu Cyryla Ratajskiego delegatem rządu wywołała burzę protestów ze strony socjalistów i ludowców, czemu dali oni wyraz w ostrych depeszach kierowanych do rządu. Najostrzej wystąpił w tej sprawie Kazimierz Pużak. W dalszym ciągu nie rezygnował z nadania wspólnego oblicza ideowego PKP. Wynikiem podjętego współdziałania ze Stronnictwem Ludowym był „Program Polski Ludowej” – dokument, któremu patronował, w którym sprawy walki z okupantem o odzyskanie niepodległości zostały powiązane z przebudową polityczną i gospodarczą kraju. Wprawdzie ludowcy tego programu nie podpisali, ale był on traktowany przez socjalistów jako deklaracja ideowo-programowa obu ugrupowań.

Pużak, po zawarciu przez Sikorskiego układu z Majskim, uznając, że nie odpowiada on interesom Polski, podjął decyzję o wystąpieniu z PKP. W istniejącej sytuacji WRN znalazła się w opozycji do rządu na wychodźstwie. Według oświadczenia Pużaka, WRN mogłaby powrócić do PKP pod warunkiem rewizji układu i demokratyzacji rządu oraz wyznaczenia na stanowisko delegata zgłoszonego już wcześniej Jana Piekalkiewicza z SL. Warunki te nie zostały jednak spełnione. Wyjście z PKP nie oznaczało zawieszenia działalności politycznej.

Tuż po wybuchu wojny nastąpiły również podziały w ruchu socjalistycznym. Wiele wysiłku włożył Kazimierz Pużak w konsolidację sił socjalistycznych, ograniczając wpływy PPR, której agenci stale penetrowali WRN. Po przeszło półtorarocznej absencji WRN powróciła do PKP. Pużak w imieniu WRN zgłosił delegatowi rządu na kraj chęć powrotu do PKP, stawiając sobie za cel konsolidację podziemia. Jego obecność przyspieszyła tempo prac Krajowej Reprezentacji Politycznej i była czynnikiem aktywizującym stronnictwa, które powierzyły Pużakowi przygotowanie porozumienia w oparciu o deklarację rządu. Główny ciężar pracy nad ostatecznym określeniem oblicza Polski Walczącej spadł na

¹¹ K. Dunin-Wąsowicz, *Polski ruch socjalistyczny 1939-1945*, Warszawa 1993, s. 36-37.

barki „Bazylego”. Przeprowadzał on nieskończoną liczbę rozmów i konferencji. Poza oficjalnymi spotkaniami na posiedzeniach PKP ze wszystkimi członkami tej reprezentacji spotykał się jeszcze z każdym z nich osobno w celu omówienia różnych detali i formuł przyszłej deklaracji porozumienia¹². Uzgodniony pomiędzy kwietniem a lipcem dokument został przyjęty na posiedzeniu KRP 15 sierpnia 1943 roku. „Deklaracja Porozumienia Czterech Stronnictw Reprezentacji Politycznej” – tak brzmiał pełny tytuł dokumentu – był wzajemnym zobowiązaniem się sygnatariuszy do współdziałania „(...) z sobą co najmniej do czasu ogłoszenia wyborów konstytucyjnych ciał ustawodawczych po wojnie”. Terenem ich działania miały być KRP przekształcona w RJN oraz Delegatura Rządu. Deklaracja formułowała „cele wojenne” oraz „cele pokoju”, a także minimum wskazań natury społeczno-gospodarczej, jakimi czwórka miała się kierować w powojennej odbudowie kraju. Deklaracja z 15 sierpnia 1943 roku była niezwykle ważnym aktem politycznym. Proklamowanie jej przez cztery partie, stanowiące Krajową Reprezentację Polityczną, w której Pużak zajmował miejsce z ramienia WRN, umacniało i konsolidowało front walki z okupantem. Deklaracja dała początek współdziałania stronnictw, którego celem było utworzenie podziemnego przedstawicielstwa – Rady Jedności Narodowej.

Pużak brał aktywny udział w pracach KRP, wpływając w ten sposób na kształt tworzącego się podziemnego parlamentu. W tym właśnie okresie niezmiernie wzrosła jego rola w życiu politycznym okupowanego kraju. Na posiedzeniu KRP 16 listopada 1943 roku zreferował sytuację polityczną w związku ze zbliżaniem się Armii Czerwonej do granic Polski oraz odczytał projekt odezwy do ludności ziem wschodnich. Był przeciwny zamieszczaniu tam obietnic pod adresem Ukraińców i Białorusinów, uznając, że nie jest to odpowiedni moment. Na posiedzeniu 9 grudnia, podczas którego dyskutowano m.in. sporne punkty projektu organizacji władz krajowych, Pużak podkreślił, że nie jest pożądane ograniczać Radę tylko do czterech stronnictw, ponieważ powstałby monopol władzy¹³. Na pierwszym plenarnym posiedzeniu RJN, które odbyło się 15 marca 1944 roku Pużaka jednogłośnie wybrano przewodniczącym Komisji Głównej. Istotne decyzje dotyczące sposobu prac RJN zapadły podczas posiedzenia 15 kwietnia 1944 roku. Pużak zaproponował, aby prace Rady rozłożyć na prace w komisjach, dzięki czemu zostanie odciążone samo Prezydium, pozostali zaś członkowie Rady zostaną wciągnięci do ściślejszej pracy¹⁴. Jednym z istotniejszych problemów politycznych zaprzatających jego uwagę były starania o rozszerzenie składu Rady poza układ czterech stronnictw. Po blisko półrocznych dyskusjach, w lipcu 1944 roku Komisja Główna przyjęła do wiadomości nazwiska wchodzących do RJN przedstawicieli: Zjednoczenia Demokratycznego, „Ojczyzny” i Chłopskiej Organizacji Wolności „Raclawice”¹⁵. W maju Pużak wysunął projekt wytypowania w kraju następcy Prezydenta RP. Początkowo nie wzbudzał aprobaty, to jednak ostatecznie został przyjęty i wkrótce potem ustalono kandydatury. W Radzie Jedności Narodowej reprezentował ostry, antyko-

¹² Z. Zaremba, *Wojna i konspiracja*, Londyn 1957, s. 301.

¹³ AAN. RJN, sygn. 199/1, k. 39-42.

¹⁴ Ibidem, sygn. 199/2, k. 56-57.

¹⁵ Ibidem, k. 97.

munistyczny kurs. Przeciwstawił się wnioskowi stosowania sankcji karnych za przynależność do PPR. Stał na stanowisku, że walkę z komunistami powinny prowadzić organizacje polityczne, nie zaś administracja państwowa.

Najważniejszą odezwą, oświadczeniem i uchwałą spośród tych, które wydała RJN, była niewątpliwie deklaracja „O co walczy naród Polski” z 15 marca 1944 roku, której Pużak był współautorem. Zawierała ona program szerokich reform politycznych i społeczno-gospodarczych. Deklaracja była kolejnym kompromisem głównych partii politycznych zgadzających się na ewolucję systemu gospodarczego i politycznego Polski w kierunku ustroju parlamentarnego, na czym tak Pużakowi zależało. Przy jego aktywnym udziale 3 maja 1944 roku została również sfinalizowana kwestia powołania Krajowej Rady Ministrów, będąca częścią składową rządu. Podziemny aparat władzy państwowej został tak ukształtowany, aby stanowił legalną kontynuację władz niepodległej Polski. Nie miała w tym zasługa Pużaka, który dzięki niez mordowanej i uporczywej działalności zbudował szeroką koalicję narodową. Poza tym swoją wybitną indywidualnością oddziaływał zarówno na Delegaturę Rządu, jak i na Komendę Główną AK. Pod koniec maja 1944 roku prezydent Władysław Raczkiewicz wystosował do Warszawy depezę, kontrasygnowaną przez Stanisława Mikołajczyka, o nominacji Pużaka na następcę Prezydenta RP, który jednak stanowczo odmówił i nie ustąpił pod naciskiem kierownictwa PPS-WRN. Nie szczędził jednocześnie w tym okresie krytyki pod adresem rządu, który, jego zdaniem, niewystarczająco informował kraj o sytuacji międzynarodowej i o swych pracach¹⁶. Doradzał wielką ostrożność i nieufność w stosunku do ZSRR. Od początku okupacji zakładał możliwość wybuchu powstania narodowego. W założeniu Pużaka miało ono w końcowym stadium wojny zadać ostateczny cios niemieckiemu okupantowi. Zgodnie z ustaleniami władz podziemnych o czasie i godzinie powstania miała zdecydować wielka trójka: komendant główny AK, delegat Rządu na Kraj i przewodniczący RJN, lecz decyzja o wybuchu powstania została podjęta bez jego udziału. Decyzję zaakceptował *ex post*. Pierwsze dni powstania wspólnie z delegatem rządu Jankowskim spędził na Woli, w kwaterze gen. Komorowskiego „Bora”. Potem przedostał się na Starówkę. Choć miał za sobą już 60 lat życia, przedzierał się kanałami powstańczej Warszawy. W czasie trwania powstania jako przywódca PPS i przewodniczący RJN wielokrotnie apelował do aliantów zachodnich o pomoc dla walczącej Warszawy, ministrów w rządzie zaś wzywał do złożenia dymisji z powodu nieudzielania pomocy pogrążonej w walce stolicy.

Zgodnie z układem kapitulacyjnym kończącym Powstanie Warszawskie Kazimierz Pużak nie musiał się ujawniać. Na początku października 1944 roku wyszedł z rodziną z miasta wraz z ludnością cywilną, która miała w całości opuścić Warszawę. Rodzina Pużaków została skierowana do Piotrkowa Trybunalskiego, do którego dotarła przez Kraków 12 października.

W Piotrkowie Pużak ponownie zaangażował się w sprawy państwowe i partyjne. Kolejne miesiące poświęcił na zebrania zarówno RJN, jak i PPS. W związku z tym często podróżował między Piotrkowem a Krakowem. Były to

¹⁶ J. Lerski, *Wspomnienie o Bazylim*, „Kultura” (Paryż) 1951, nr 5, s. 101.

miesiące trudne, ponieważ w tym czasie rozgrywały się kluczowe do kraju sprawy. Kłopoty rządu na emigracji i wszelkie nieporozumienia w łonie władz podziemnych w kraju świetnie potrafił wykorzystać Stalin. Rząd lubelski nasilił działalność propagandową.

W związku z postanowieniami konferencji na Krymie w lutych 1945 roku w Podkowie Leśnej obradowała Komisja Główna RJN. Pużak na jednym z posiedzeń domagał się, by w pracach związanych z tworzeniem Rządu Jedności Narodowej wzięła udział RJN, rząd w Londynie i działająca tam Rada Narodowa RP. Wokół tej kwestii toczyła się długa, żywa i ostra dyskusja. W jej trakcie Pużak zauważył, że „(...) osiã zagadnienia jest wykonanie postanowień krymskich.” Generał Okulicki podzielił zaś wypowiedziany wcześniej przez Pużaka pogląd, że w Jałcie Polska została potraktowana nie jako „(...) państwo sprzymierzone, ale jako podbite”. W trzecim dniu obrad, 21 lutego, po dalszych sporach RJN ostatecznie uchwaliła jednogłośnie kompromisową rezolucję w sprawie postanowień konferencji jałtańskiej. W przeciwieństwie do rządu, RJN nie odrzuciła postanowień jałtańskich, aczkolwiek wystąpiła z propozycją uczestnictwa rządu Arciszewskiego w pracach przy tworzeniu Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, co nie tylko odbiegało od zapisów Jałty, ale i pozostawało w sprzeczności z intencjami Anglosasów, nie mówiąc już o ZSRR. Ten zapis był sukcesem, wspartego przez Jankowskiego, Pużaka, który odnosił się negatywnie do postanowień jałtańskich w sprawie definitywnego uznania granicy polsko-radzieckiej na linii Bugu¹⁷. Opowiadał się także za bojkotem odbudowywanej pod kierunkiem Osóbki-Morawskiego tzw. koncesjonowanej PPS.

W marcu Rada Naczelna PPS zatwierdziła wytyczne CKW o wyjściu z podziemia, przyjmując wniosek Pużaka, który uzależniał ujawnianie się od każdorazowego zgłoszenia chęci ujawnienia CKW. Wspólnie z Zarembą przystąpił do rozbudowy partii w podziemiu.

W lutym dowództwo radzieckie po raz pierwszy podjęło próbę nawiązania kontaktu z kierownictwem podziemia. Pużak, bardziej niż kiedykolwiek, był pełen nieufności i wietrzył jakiś podstęp. 25 marca odbyło się wspólne posiedzenie KRM i RJN, na którym zapadła formalna uchwała przeprowadzenia rozmów ze stroną radziecką. W wyniku ostatecznych uzgodnień delegacja miała następujący skład polityczny: czterech przedstawicieli SN, po trzech od ludowców i SP, po dwóch z SD i PPS i dwóch bezpartyjnych – komendant AK i tłumacz. 28 marca 1945 roku Pużak wraz z pozostałymi działaczami Polskiego Państwa Podziemnego zaproszonymi do Pruszkowa na rozmowy z przedstawicielami Armii Czerwonej został aresztowany, a następnie wywieziony do Moskwy i osadzony w więzieniu na Łubiance. Śledztwo w sprawie rzekomych przestępstw przedstawicieli Polskiego Państwa Podziemnego trwało od marca do czerwca 1945 roku i było prowadzone bardzo intensywnie. Szybko zmieniały się też metody postępowania oficerów śledczych. Od grzecznych rozmówek towarzyskich przechodzili oni do ostrych zarzutów. Nie stosowano tortur fizycznych, dążono natomiast do psychicznego złamania przesłuchiwanym. Pużak często sprzeciwiał się różnego rodzaju naciskom. Po dwóch miesiącach prze-

¹⁷ *Uchwały Rady Jedności Narodowej w sprawie Jałty*, oprac. T. Żenczykowski, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1975, z. 33, s. 67.

bywania na Łubiance zaczął się buntować na warunki panujące w więzieniu¹⁸. Proces 16 toczył się od 18 do 21 czerwca. Był to proces typowo pokazowy i świetnie wyreżyserowany. Rozprawa była prowadzona w języku rosyjskim, więc Pużak, mówiący biegle w tym języku, nie korzystał z pomocy tłumacza. Oskarżono go o udział w działalności wywrotowej polskich organizacji podziemnych na terytorium Polski, na tyłach Armii Czerwonej. „Bazyli”, mający bogate doświadczenie więzienne, zastosował taktykę nieprzyznawania się w zasadzie do niczego. Wypierał się tego, że wiedział o ukryciu przez AK broni i amunicji, nawet po potwierdzeniu przez Leopolda Okulickiego, że informacja taka została przekazana członkom RJN. Uparcie twierdził, że o rozwiązaniu AK dowiedział się od przypadkowego znajomego i odmawiał podania jego nazwiska. Potwierdził jedynie, że korzystał z radiostacji. Jego przesłuchanie trwało stosunkowo krótko. Oskarżyciele byli przekonani, że nie usłyszą od niego żadnej użytecznej informacji. Został skazany na 1,5 roku więzienia. Warunki więzienne po wyroku były zdecydowanie lepsze. 1 listopada 1945 roku na mocy amnestii został zwolniony. Nie dane mu było jednak dojechać prosto do domu. W drodze powrotnej zaraz za Mińskiem Mazowieckim został zatrzymany przez polskie władze bezpieczeństwa i przewieziony do gmachu UB na warszawskiej Pradze. Usiłowano go zmusić do podpisania deklaracji określającej jego stosunek do aktualnej sytuacji w kraju i Rządu Jedności Narodowej. Wobec „negatywnego” stosunku został oddany pod nadzór Urzędu Bezpieczeństwa. Zobowiązał się jedynie informować o każdej zmianie miejsca pobytu. Wiadomość o powrocie Pużaka szybko dotarła do jego politycznych przyjaciół za granicą. Przyjaciele w kraju namawiali go do opuszczenia Polski, obawiając się, że prędzej, czy później zostanie aresztowany. Pużak i tym razem odmówił.

Po powrocie z Moskwy Pużak nadal interesował się życiem politycznym w Polsce. Nie brał udziału w życiu publicznym, a stosunki towarzyskie utrzymywał tylko z nielicznymi starymi przyjaciółmi. Pełen goryczy i poczucia doznanej klęski napisał wspomnienia. Sytuacja polityczna kraju pogarszała się, warunki bezpieczeństwa stawały się coraz cięższe, co powodowało, że każde spotkanie z Pużakiem wymagało specjalnych przygotowań, on zaś musiał używać coraz to nowych sposobów, by wymykać się bezpiece.

Gdy przebywał na Łubiance, działacze koncesjonowanej PPS nawiązali kontakty z kierownictwem WRN i niektórzy z nich przeszli do PPS. Z kolei część socjalistów z Zygmuntem Żuławskim na czele, po nieudanej próbie utworzenia Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej, zostało indywidualnie przyjętych do PPS. Szybko się jednak okazało, że w „nowej” PPS nie ma dla nich miejsca. Przywódcy WRN z Pużakiem na czele usiłowali kontynuować działalność konspiracyjną. W tym celu w styczniu 1946 roku w Warszawie powołali Krajowy Ośrodek WRN, odpowiednik CKW, którego Pużak został przewodniczącym¹⁹. Zgromadzeni jednomyślnie uchwalili reaktywowanie pracy konspiracyjnej w duchu ideologii WRN z lat okupacji hitlerowskiej i założeń „Programu Polski Ludowej”. W zasadzie od czerwca 1946 roku całością działań konspiracyjnych kierował Ludwik Cohn, korzystając z pełnej aprobaty Kazimierza Pużaka. Z jego

¹⁸ K. Pużak, op. cit., s. 106-112.

¹⁹ BUiAD IPN, sygn. 0259/310, t. 6, k. 202.

inicjatywy organizowano zebrania konspiracyjne, na których omawiano sytuację polityczną w stolicy i kraju oraz taktykę w nowych warunkach. W kwietniu 1946 roku, na spotkaniu ścisłego kierownictwa WRN wstępnie przedyskutowano projekt „Tez ideologicznych WRN”²⁰ – swego rodzaju deklaracji programowej WRN po wyzwoleniu Polski.

Na czerwcowym posiedzeniu KO WRN Pużak wygłosił referat, którego tezy koncentrowały się wokół referendum ludowego i taktyki Mikołajczyka. Zalecał, aby w referendum głosować demonstracyjnie przez wpisywanie na kartkach wyborczych „Wolność”²¹. Centralnym miejscem spotkań, narad i konferencji działaczy nowego ruchu była Warszawa. 5 czerwca 1947 roku Kazimierz Pużak po raz trzeci w swoim życiu został aresztowany i przewieziony do więzienia na Mokotowie. Postanowiono zastosować wobec niego, podejrzanego o zamiar obalenia przemocą ustroju Państwa Polskiego, areszt tymczasowy. Wkrótce to samo spotkało innych działaczy socjalistycznych z kręgu WRN. Podczas prowadzonego śledztwa Pużak był przesłuchiwany osiem razy, za każdym razem odmawiając wszelkich zeznań. Proces Pużaka i pozostałych przywódców WRN (Tadeusza Szturm de Sztrema, Józefa Dzięgielewskiego, Feliksa Misiorowskiego, Ludwika Cohna i Wiktora Krawczyka) rozpoczął się 5 listopada 1948 roku. Toczył się przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Warszawie. Rozpoczął się w chwili, gdy nowe granice na politycznej mapie powojennej Europy nabrały wyrazistych barw. W krajach wyzwolonych przez Armię Czerwoną rozprawiono się z „(...) niedobitkami burżuazyjno-obszarniczych ugrupowań politycznych”. W Polsce rozbito opozycyjne PSL. W PPR zdemaskowano błędy tzw. odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego. U steru PPR znaleźli się ludzie sprawdzeni na moskiewskich posterunkach.

Proces przywódców WRN cieszył się dużym zainteresowaniem i był szczegółowo relacjonowany w prasie, zwłaszcza przez „Głos Ludu” i „Robotnika”. Akt oskarżenia zarzucał, iż WRN w okresie okupacji „(...) nawołując do walk bratobójczych, faktycznie działała na rękę Niemcom”²². Pużak, jak stwierdzał akt oskarżenia, uosabiał ciągłość polityczną, organizacyjną i personalną WRN z przedwojenną PPS, ciągłość dywersji w ruchu robotniczym. W trakcie procesu na większość pytań odpowiadał: „nie wiem”, „odmawiam zeznań”, „wasz sąd nie może mnie sądzić”. 19 listopada 1948 roku wyrokiem sądu został skazany na karę 10 lat więzienia, utratę praw honorowych i obywatelskich na 5 lat i konfiskatę majątku. W wyniku amnestii karę więzienia zmniejszono do 5 lat. Początkowo przebywał w więzieniu na Mokotowie, potem został przeniesiony do Rawicza. Wśród więźniów cieszył się dużą estymą, było osobą znaną i cenioną. Warunki pobytu w więzieniu były bardzo ciężkie. W Rawiczu poddawano Pużaka specjalnym szykanom, mającym na celu ośmieszenie go. Był więźniem specjalnego znaczenia, traktowany był w sposób okrutny. Szczególnie nienawidził go jeden ze strażników więziennych o nazwisku Kukawka. Wówczas to stan zdrowia Pużaka znacznie się pogorszył. Władze więzienne długo zwlekały z umieszczeniem go w szpitalu. Zmarł 30 kwietnia 1950 roku. Oficjalną przy-

²⁰ Ibidem, sygn. 1022/339, t. 5, k. 226.

²¹ Ibidem, sygn. 0259/310, t. 6, k. 17.

²² Ibidem, sygn. 1022/339, t. 5, k. 215.

czyną zgonu była niedomoga mięśnia sercowego i układu krążenia oraz tętniak tętnicy podobojczykowej i pachwinowej.

Przyczyna i okoliczności jego śmierci do dziś są przedmiotem sporów, domysłów i przypuszczeń. Istnieje wiele relacji. Najprawdopodobniej Pużak został zamordowany – był ofiarą politycznego mord. Cichy pogrzeb sekretarza generalnego PPS odbył się 5 maja 1950 roku na Cmentarzu Powązkowskim w asyście tajniaków i obserwatorów Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Już sam udział w ceremonii pogrzebowej wiązał się z ogromnym ryzykiem. Jeszcze w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia miejsce spoczynku Kazimierza Pużaka było pod ścisłą obserwacją UB. Po jego śmierci obiektem silnej represji stała się jego najbliższa rodzina. W kwietniu 1989 roku Pużaka i pozostałych przywódców WRN zrehabilitowano.

Po roku 1990 imieniem Kazimierza Pużaka nazwano jedną z sal Senatu RP. 11 listopada 1996 roku Prezydent RP, Aleksander Kwaśniewski, odznaczył Kazimierza Pużaka pośmiertnie Orderem Orła Białego. Córka jednak odznaczenia od prezydenta Kwaśniewskiego nie odebrała. Order został przekazany najbliższej rodzinie dopiero 7 lipca 2009 roku przez doradcę Prezydenta RP, Jana Olszewskiego.

Marcin Panecki

Kazimierz Pużak (1883-1950) – the politician – the socialist

Summary

The article presents the Kazimierz Pużak figure – the one of the most outstanding activists of the Polish Socialist Party. As the idealist and romantic he decided to devote the fight of the ideals and independent Poland. From 1921 to the start of the II World War he fulfilled the role as the general secretary of the Central Executive Association PPS. During the Nazi occupation he was the chairman of the Central National Unity Council Committee – the Underground Polish State, next in the end of the war he was brought with others activists before the court and convicted in a suit generally called the suit of sixteen. He was repeatedly kept in prison and he died in the prison in Rawicz in unexplained circumstances.